

АБДУРАХМАН ЖАМИНИН ХАМСА ЖАНРЫНДАГЫ ПОЭТИКАЛЫК ИЗДЕНУҮЛӨРҮ

Гулсайра ЖОЛДОШБЕКОВНА*

Паризат ЫБЫШОВА***

Кыскача мазмуну: Бул макалада күн чыгыш поэзиясынын чолпон жылдызы атанган А.Жаминин таланттуу калеминен жаралган Хамса жанрындагы изденүүлөрү иликтөөгө алынат. Сүрөттөп жаткан турмуштук көрүнүштөр окшош болгондой эле аларды чагылдырган акын-жазуучуларда да окшош сюжеттер, темалар, проблемалар кездеше берет. Бирок чыныгы сүрөткерлер ошол жалпылыктан жекелик таба билет, башкача айтканда, жалпы адамзаттык проблемалар ар бир нукура сүрөткерде анын өзүнө гана таандык стиль жана каражаттар менен ачылып берилет. А.Жаминин акындык чеберчилиги кызыгууну жаратуу менен чыгармаларынын тематикалык, формалык, идеялык жактан ар түрдүүлүгү жана коюлган проблеманын өзгөчөлүгү, жаңычылдыгы, сүрөттөөсүнүн оригиналдуулугу, тилинин кооздугу, стилинин тактыгы, жекечилиги сыяктуу чыгармачылык өзгөчөлүгү жана көркөм адабиятка кошкон салымы талдоого алынат. Натыйжада А.Жами күн чыгыш адабиятынын классиги катары чыгыш поэзиясына алып келген жаңылыгы, күн чыгыш адабиятындагы Хамса жаатына кошкон салымы, Хамса жанрындагы чеберчилиги аныкталат.

Ачкыч Сөздөр: *Чыгыш Поэзиясы, Хамса Жанры, Жами, Акын.*

Abdurahman Jami's Poetic Quest In The Genre Of Khamsa

Annotation: This article is dedicated to Jami, the star of Oriental poetry in the genre of hamsa. Similar subjects, themes, and problems are found in the poet-writers who portray them, as are the life scenes they describe. But these poets know how to find individuality in this commonality, which means that universal problems are revealed in each authentic picture with a style and means that belong to them alone. Jami's poetic mastery arouses interest, the thematic, formal, ideological diversity of his works and creative features such as the specificity of the problem posed, innovation, originality of description, beauty of language, accuracy of style, individuality and contribution to fiction are analysed. As a result, A. Jami as a classic of oriental literature is defined by his innovation that he brought to oriental poetry, his contribution to the field of khamsa in oriental literature, and his mastery of the khamsa genre.

Key Words: *Oriental Poetry, Hamsa Genre, Jami, Poet.*

Күн чыгыш элдеринин адабиятынын гүлдөп өсүшүнө чоң салым кошушкан Низами, Навои, Жами сыяктуу улуу акындар тарабынан жазылган «бешилтик» же «хамса» жанрындагы поэмалар чыгыш поэзиясын дүйнөгө таанытты.

Хамса–бул чыгыш элдеринин адабиятында бир акын тарабынан жаратылган, месневи түрүндөгү беш поэманын жыйындысы. Араб, фарс тилдеринен кирген түшүнүк.

Хамса жанрында биринчилерден болуп азербайжан акыны Низами Гянджеви жазган. Ал өз «бешилтигинин» ичине «Лайли менен Мажнун», «Хосров менен Ширин», «Искендер наме», «Жети сулуу», «Чындыктын бакчасы» деген поэмаларын киргизген (Литературный энциклопедический словарь, 1987: 21-22).

Низамиден кийин бул акынды туурап, анын поэмаларына жооп катары (өзбек, инди, перс тилдеринде) көп акындар бул жанрга кайрылышкан. Бул поэмалар тунук сүйүүнү даңазалоо менен бирге эле дидактикалык-философиялык мүнөздө жазылган. Фирдоусинин «Шах наме» эпопеясында иштелип чыккан сюжеттердин негизинде жазылган поэмалар болуп эсептелет. Ал эми «Лайли менен Мажнун» араб элдик чыгармачылыгынын кайра иштелип чыгышынын негизинде жазылган.

Хамса жанрында XIII к. индо-фарс акыны Амир Хосров Дехлеви да чыгармаларын жараткан.

Өзбек акыны Алишер Навои 1483-85-жж. өзүнүн Хамса жанрындагы чыгармаларын ошол мезгилде кеңири аймакка жайылган жана ошол учурдун адабий

* К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз адабияты кафедрасынын ага окутуучусу, lady.gulsayra@mail.ru

*** Ага Окутуучу

тили болуп эсептелген фарс тилинде эмес, өз эне тили болгон түрк тилинде жазып, кийинки урпактарга мурас кылып калтырган (Литературный энциклопедический словарь, 1987: 21-22).

Чыгыш акындарынын «Хамса» жанрында жазган поэмаларын жогору баалаган фарс-тажик акыны, Навоинин замандашы Жами да өзүнүн «бешилтигин» жазган (Литературный энциклопедический словарь, 1987: 41-42).

«Хамса» («Бешилтик») сөзүнүн түшүндүрмөсү мындайча:

Хамса-перс тилиндеги Хамсе, араб тилиндеги Хамсаны билгизет. Беш, бештик деген сөздөн фарсы-түрк поэзиясындагы бири-бирине жакын мазмунда жана формада (бирок сюжеттери, каармандары уланбайт) жазылган беш чыгарманын бириккен аты. Башкача айтканда, бир эле жазуучунун беш чоң поэмасы камтылган чыгарма болуп саналат. Чыгыш элдеринин классикалык адабиятында беш бөлүктөн турган поэтикалык чыгармалардын аталышы. Хамсадагы беш поэма тең ыр түрүндө болуп (месневи), эки саптан турат. 12-кылымдын аягы 13-кылымдын башында пайда болгон, башкача айтканда, 1141-1209-жылдар аралыгында өнүгүүгө ээ болгон. Хамса жанрына көп акындар кайрылган. Бирок алардын таланттуулары гана өз хамсаларын элге тартуулай алган. Мисалга алсак, Хамса жазуунун эң туңгуч авторлорунун бири-Низами Гянджеви. Низами беш чоң поэманы бириктирген. Алар: «*Сыр кенчи*», «*Хосров менен Ширин*», «*Лайли менен Мажнун*», «*Жети сулуу*», «*Искендер наме*».

Бул чыгармаларда окуялардын мазмуну боюнча ар башка идеалык мазмун биригип, бирдей ыргакта жазылган. Низами Хамсаны жазууда чыгыштагы негизги традицияларды камтып жазган. Биринчи поэма моралдык-дидактикалык болсо, экинчи, үчүнчү, төртүнчү поэмалар сүйүү жана романтикалык, ал эми бешинчи поэмасы Александр Македонскийдин (чыгышта Искендер деп аталат) тарыхтагы бейнесин ачууга арналат. Низаминин бул «Бешилтик» чыгармасы перстердин поэзиясына гана эмес, Чыгыш поэзиясына да таасирин тийгизген. Низами бул бешилтиктин темаларын тарыхтан, фольклордон алып адамзатты сүйүүгө, биримдикке, эмгекти сүйүүгө жана ынтымактуу болууга чакырган. Ушул эле темалардын үстүндө *Фирдоуси*, *Алишер Навои*, *Мухаммед Физули*, *Абдурахман Жами*, *Амир Хосров Дехлеви* жазышкан.

Азербайжандын улуу даанышман акыны Низаминин «Хамсасына» кимдер гана таасирленген жок. Нечен кылымдын ичинде чыгыш элинин кырктан ашык «мен!» деген мыкты акындары акындык дараметтерин сынашып, жооп катары өзүлөрүнүн «Хамсаларын» жаратышкан. Кийинки муундагы акындар поэмаларды өзүнчө бириндетпей, беш поэмадан турган чыгармалар жыйнагын «Хамса» деп аташкан. («Кыргыз совет энциклопедиясы» Ф, 1960.).

«Хамсага» мыкты жооп жазгандардан Индиялык түрк акыны Эмир Хосров Дехлеви, тажик элинин даанышман акыны Нураддин Абдурахман Жами жана улуу түрк акыны Алишер Навоилер болушкан. «Хамсага» жооп жазууда булардан мыкты эч ким болгон эмес. Жами гана өтө таасирленгендиктен беш эмес, жети поэма жазган. Алтынчысы ибн Синанын «Саламан менен Абсаль» аттуу поэмасын туурап, ошол эле ат менен өзүнүкүн жазган. Жетинчиси «Жусуп менен Зулайка» аттуу поэма, анын сюжети Курандан алынган. Навои болсо башка акындардан өзгөчөлөнүп, мыкты чыгармаларын ошол мезгилге мүнөздүү болгон фарс тилинде эмес, өз эне тилинде, башкача айтканда, түрк тилинде да жаратса болот деп (ал мезгилде түрк тили карапайым элдин тили катары гана бааланып, бул тилде поэзия жаратууга болбойт деген ишенимде болушкан, фарс тили поэзиянын тили катары бааланган), эски чагатай тилинде, тактап айтканда, түрк тилинде жазып чыккан.

А.Жами Низаминин чыгармасындагы каада-салттарды кеңейтип жазгандыктан, анын эмгеги жети чоң поэмага бөлүнүп «Жетилик» деген атка ээ болгон. Бул чыгарманын төрт поэмасы дидактикалык поэмалар болуп саналат.

Алар: «Изгилерге белек», «Сопулардын теспеси», «Алтын чынжыр», «Искендердин акылман китеби», «Лайли менен Мажнун», «Саламан жана Абсаль», «Жусуп менен Зулайка».

Биринчи поэма-«Изгилерге белек» (1481-1482), негизинен бул поэма Низаминин «Сыр кенчи» поэмасын эске салат. Жыйырма бөлүктөн, сүйлөшүүлөрдөн турат, башталышы теориялык бөлүктөн, андан кийин суфий мүнөзүндөгү үгүт-насаат, притчалар менен коштолуп жазылган, өз-өзүнчө бөлүмдөргө бөлүнөт. Мисалы: үчүнчү бөлүм-сөздүн касиети жөнүндө; төртүнчүсү болсо-шахтардын кол алдында иштегендерге жакшы мамиле кылуусу; бешинчи-карылык; жетинчи-адамдардын жаныбарларга кылган жакшы мамилеси; ж.б. ушул сыяктуу темаларга арналып жазылган. Жами көрсөтүп далилдегендей поэзияда формага караганда ой жүгүртүү жана мазмун негизги болуп эсептелет.

Пусть речь груба, созвучие не ново,-

Не в этом суть. Лишь мысль - всему основа.

Сөздү да сезим сыңары аздектеп урунбасаң, дегеле аны күнү-түнү тынымсыз, эсепсиз агып жаткан суудай көрүп, иргеп тандабай, калчап толгонбой, сөздү сүйлөйт деген ушул экен деп, туш келди айта берсең кадырың, беделиң түшөт. Сөзү жугумсуз адамдын өзү да барксыз боло тургандыгы коомдук түзүлүштүн алгачкы жылдарында эле тастыкталган.

Сөздүн күчү атак даңкты тирилткен,
Сыр пардасын ачып салып билинткен.
Канаты жок сөз болбосо ыр өлүк,
Обондон сен сөздү, кана, ал бөлүп...
Сөзү менен элди ээрчитет акынын:
Асылдарын, динден чыккан каапырын.
Сөз асыл таш, түгөнбөгөн дилде кенч.
Баалоого мендеги чарк, күч жетпес.
Бир колуңда болсо алтын, күмүшү,
Да биринде асыл сөздүн үлүшү.
Алтын, күмүш өмүрү тез жок болот,
Сөз түбөлүк, өлбөстүккө тең орток!..

Ушул сыяктуу сөздүн күчү, анын керемети жөнүндөгү ой-тизмеги шуру сымал тизилип кете берет. Сөздүн күчүнө, касиетине баа берген улуу акындын мындай акыл-насаатка толгон ой-түрмөктөрүн кууп жете албайсың.

Экинчи поэма «Сопулардын теспеси» (1472-1483) кырк бөлүктөн турган чыгарма. Жами өзүнүн диний-суфийлик түшүнүгүндө, суфия жолунун ар түрдүү психикалык абалын жана анын кудай менен болгон биригүүсүн, паракорчулуктун бетин ачууда башкаларга суффизмди мактап, андан тышкары монархтар үчүн чындыкты башкаруу, мамлекет күчү аттуу ой жүгүртүүлөрдүн маанисин чечмелеген.

Үчүнчү чыгарма «Алтын чынжыр» поэмасы үч бөлүктөн турат.

Биринчи бөлүгүндө суффизмдин кээ бир теоретикалык проблемалары чагылдырылган жана дервиштер үчүн жашоонун практикалык кеңеши берилген. Экинчи бөлүгүндө суфий дининин чынчыл, баа жеткис күчүн даңазалаган. Үчүнчү бөлүгүндө түрк султаны Баязиттин катынын жообунда мамлекетти башкаруу боюнча, ага кеңеш берүүдө идеалдуу монархтын образын түзүүнү өтүнгөн.

Төртүнчү чыгарма «Искендердин акылман китеби» аттуу поэма болуп саналат. Бул чыгарма Убайдаллаху Ахрару жана Султан Хусейнге арналып жазылган. Жами

Искендердин төрөлүшүнөн баштаган, анын ата-теги тууралуу маалыматтар акынды кызыктырган эмес. Бул ханзаданын тарбия-таалими Аристотелге таандык деп айткан. Атасы каза болгондон кийин такка аксакалдардын чечими менен Искендер келет. Антика доорунун философторунун (Платон, Сократ, Гипократ, Пифагор) назидания жөнүндө китептеринде дүйнө жөнүндө ар кандай философиялык ойлор, коом тууралуу жазылган. Ушундан улам Искендердин жортуулдары жөнүндө эпизод берилген. Андан кийин бир адам жөнүндө аңгеме айтылат: Ал адамдын башка бир кишиге жер сатканы жөнүндө. Жерди сатат, сатып алган киши ал жерден кенч таап алат. Таап алган дүнүйө мага эмес, жер саткан адамга тийешелүү дейт. Андан кийин ортодо тартышуулар болот. Талашып тартышкан эки адам сотко барат. Сот саткан кишинин уулу, ал эми сатып алган адамдын кызы бар экенин билет да, мындай сунуш киргизет: Бала менен кызды үйлөнткүлө да ал табылган кенчти жаштарга бергиле дейт. Жами бул жомокту мындай ыр саптар менен бүтүрөт:

Если бы этот случай произошел в это (наше) время,

Все они уничтожили бы этот клад.

И продавец, и покупатель вцепились бы него,

А « праведный (судья)» отобрал бы его силой.....

Андан кийин апасынын Искендерге жазган каты жөнүндөгү эпизод. Ушундай жомоктордон улам Жами Искендер жөнүндөгү жомокко келет. Жүрүш Искендерди чөлгө алып келет, күндүн ысыгынан анын кан басымы көтөрүлө баштайт. Аны аттан түшүрүшүп, күндөн калкалашат, апасына кат жазат: «жашоодон эч кандай жоготууларды көрбөгөн адамдарды ашына чакыруусун суранат».

Ким адилет болсо жакшы, жаманга

Бак таалайлуу өмүр сүрсүн ааламда.

Ичээр суусу түгөнөйүн дегенде

Чабарманды жиберди хан энесине...

Поэмаанын аягы Алишер Навоинин «Бешилтигине» арналган белгилүү ыр саптары менен аяктайт.

Аалам жеңип максатыма жетпедим,

Чиелишкен түйүндөрдү чечпедим.

Кабар кетсин өлкөлөргө, аймакка,

Деңиз менен, тоо, чөл менен ар жакка.

Мобу колдор ааламдагы күчтүү кол,

Бийлик кылып туш тарапка ачты жол.

Пашаалардын алды далай баштарын,

Баатырларды күм-жам кылып таштады.

Мобу колдон кудуреттүү, бакубат

Бүт дүйнөнүн казынасы ачылат.

Бирок пааша өлдү... Анын колунда

Бийлик да жок, байлык да жок, жел гана!...

Бул поэма алдыда көрсөтүлүп кеткен поэмалардай эле тоериялык насааттар жана реалдуу кызыктуу аңгемелер менен мазмундалат. Жаминин бул поэмасы оригиналынан бир кыйла айырмаланып турат.

Үч поэмаанын («Саламан жана Абсаль», «Жусуп менен Зулайка», «Лайли жана Мажнун») сюжети романтикалык сүйүү, месневи болуп саналат. Ушул поэмалардын баарын кошкондо Жаминики, Низаминикинен айырмаланып Бешилтик эмес, Жетилик болуп жарык көргөн.

Кийинки поэма «Лайли менен Мажнун». Бул поэмаанын мазмуну Низаминикинен бир кыйла айырмаланып турат. Чыгарманын финалында Мажнунга Лайли да, анын сүйүүсү да керек эмес, анын кудайга болгон сүйүүсү күч алат.

Сказал: « Ступай. Моя любовь пылая,
Сожжет весь мир от края и до края
Сгорел твой внешний облик в том огне,-
Все внешнее отныне чудо мне».

Ушинтип поэма аяктайт. Поэманын аяк жагына өзгөрүүлөр киргизилген. Чөлдө газелдерин кармаган бойдон Мажнун биринчи каза болот, андан кийин Мажнундун өлүмүнө кайгырып Лайли көз жумат.

Алтынчысы «Саламан жана Абсаль» поэмасынын окуясы (1480-1481) Грецияда болгон экен.

Жаминин романтикалык сюжетинин артында, суфий философиясынын маңызы жатат: акын башкы каармандын адамдык, дене кумардануусунан тазаланып, руханий кудай жараткан калыптануусуна жетишүүгө жардам берет. Ошонун негизинде Саламан акылмандык менен өзүнүн мамлекетин башкарууга татыктуу экендигин, атасынын колунан бийликти алгандан кийин көрсөтөт. Поэманын аягында автор чыныгы суфийдин сырдуу маанисин, аллегориялык уланууга алып келет.

Сперва творец созвездий и планет
Вселенной Перворазум дал, как свет
Свет перво разум да повелевает,
Да всяк его веленья исполняет
Приявшего сияющий венец
Познания тайны мы завем-мудрец

Жетинчи поэма « Жусуп менен Зулайка ». «Иосиф Прекрасный жана Пентефрия» аттуу орус уламышынын сюжетинен алынып 1483-жылы жазылган. Андан кийин бул мусулман динине ылайыкталып жазылып, кудайга болгон сүйүү чагылдырылган. Жусуптун ою бүт кудайда болгон. Зулайка романтикалык поэманын негизги каарманы. Ал Жусупту эң биринчи түшүндө көрүп сүйүп калат (Низаминики да ушундай). Андан кийин түшүндө ал сүйүктүүсү менен Египетте жолугуп калуусун билет. Ошол маалда Египеттин бир фараону кудалашат, ал фараонго тийип Египетке келет. Бирок күйөөсү Жусуп эмес экендигин билип, үмүтүн үзөт, көп убакыт өтпөй соодагердин жардамы менен Египетке келет. Аны ээн талаада кудуктан соодагер таап алган экен, Жусупту ал кудукка бир тууганы таштап кеткен экен. Бир күнү көпөс Жусупту кулдардын базарына алып барат. Зулайка Жусупту көрүп сүйүп, болгон баалуу нерселеринин баарын берип сатып алат. Жусуп ага муздак мамиле жасап, карабай да коет. Ал эми Зулайка жоопсуз сүйүүдөн картайып, кедей болуп Египетте тентип калат. Капыстан Жусуп Зулайкага жолугуп калат да, араң тааныйт, анын кайгы-мунун уккадан кийин аны кабыл алат. Өзүнүн кудай берген жөндөмдүүлүгү менен Зулайканын сулуулугун, жаштыгын кайрып берет. Жусуп менен Зулайка балдары жана неберелери менен сарайда бактылуу өмүр сүрүшөт. Чыгарманын финалында Жусуп каза болот, андан кийин анын артынан кайгы-санаада Зулайка көз жумат.

И вот земле как лепесток, тихо
Легла с Юсуфом рядом Зулейха.
Делить и после смерти с другом ложе-
Нет в мире счастья выше и дороже!

Ошентип, күн чыгыш элдеринин жазма адабияты Орхон-Енисей эстеликтеринен башталганына карабай идеологиялык, коомдук, экономикалык өзгөрүүлөр жаңы үлгүдөгү адабияттын жаралышын шарттады. Жаңы маданий үлгүлөрдү түзүүдө айрыкча араб, фарс адабиятында формалык, мазмундук үлгүдөгү чыгармаларды жаратууга аракеттенишкен. Бул үлгүлөрдөгү адабиятка Рудаки, Жами, Низаминин чыгармалары өтө чоң таасирин тийгизген. Улуу акын Абдурахман Жами күн чыгыш адабиятына өз чыйырын сала алган жана поэмаларын башкаларга окшобостон жана

туурабастан өз алдынча көркөм бийиктикте көрсөтө алган талант экендигин жана чыгыш адабиятында жогорку деңгээлде орду бар жана анын өнүгүшүнө зор кызмат өтөгөн акындык чеберчилигин ачып бердик деген ойдобуз.

Корутунду

Улуу акын А.Жаминин Хамса жанрындагы көркөм изденүүлөрүн иликтөө менен төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1.«бешилтик» же «хамса» жанрындагы поэмалар дүйнөлүк поэзиянын алкагында чыгыш поэзиясындагы өзгөчө жанр экендигин айгинелейт.

2.А.Жаминин Хамса жанрындагы поэмалары башка акындардан оригиналдуулугу, өзүнө гана таандык акындык бөтөнчөлүгү менен айырмалангандыгын далилдейт.

3.А.Жаминин башка чыгыш акындарынан айырмаланып, чыгармаларынын жети чоң поэмага бөлүнүп «Жетилик» деген атка ээ болушу, анын Хамса жанрына жаңылык киргизгендигин далилдеп турат.

АДАБИЯТТАР

Андреева И.И. Древние и средневековые литературы народов СССР. – Казань, 1990.

Бертельс Е.Э. Жами и его дастан “Джусуп и Зулейха” –Москва: Наука, 1981

Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Центральной Азии. –Москва: 1988

Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы.-Москва, 1960.

Брагинский И.С. Из истории персо-таджикской литературы. –Москва: Наука, 1972

Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Тюркоязычные дастаны. –Москва: 1957

Жусуп менен Зулайка. Дүйнөлүк мурастан. Которгон Аширов К. //

Калдыбаев Т. Казахские народные дастаны «Жусуп и Зулайха» и «Бозжигит». –Алма-Ата: 1987

Кыргыз совет энциклопедиясы. Ф, 1960

Литературный энциклопедический словарь. –Москва: 1987

Чыгыш берметтери. (которгон К.Басылбеков) Тегеран. 1998.

Шейид Хамза жана анын “Жусуп менен Зулайка” баяны. Которгон Аширов К.//Эркин-Тоо, 1995, 8-декабрь